

המזרח החדש

תשס"ד

כרך מד

תדפיס מתוך

אסלאם, חברה ומרחב בירושלים

עבר והווה

עורך

נמרוד לוז

המכון למחקר ע"ש הרי ס. טרומן
למען קידום השלום

החברה המזרחית הישראלית

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

תוכן העניינים

נמרוד לוז	דבר העורך
אהרן ליש	נחמיה לבציון ז"ל
	אחרי מות: על פועלו המדעי של פרופסור ישראל פרידלנדר
עמיקם אלעד	מעמדה של ירושלים בתקופה האומיית
יוסף דרורי	הממשל העירוני בירושלים הממלוכית
	ההיסטוריה הדמוגרפית של ירושלים
יהושע פרנקל	לאור תעודות אלחרם אלשריף
	הזירה הציבורית בירושלים הממלוכית
נמרוד לוז	והשתקפותה בפרשת בית הכנסת היהודי
	רישומים של אלחרם אלשריף
רחל מילשטיין	ובית אלמקדס בכתבי יד אסלאמיים
ירון בןנאה	הקשרים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה השבע עשרה
	חוקי האסלאם ומעמד המקומות הקדושים לנצרות
עודד פרי	בירושלים ובסביבתה בראשית התקופה העותמאנית
	פלסטין וירושלים בהגותו של ח'יר אלדין אלרמלי,
חיים גרבר	מלומד בן המאה השבע עשרה
מילכה לוי רובין	על כינוי לא מוכר לירושלים מן התקופה העותמאנית
	ורכב רובין
	סוכן שיג'וי ו'שומר חומות': בית הדין השרעי
עידו שחר	הישראלי בירושלים ומעמד האישה
סלים תמרי	ירושלים: שאלות של שלטון וכפיפות
משה עמירב	קדושה ופוליטיקה בהר הבית
	ביקורות ספרים
	רשימת המשתתפים
	תמציות באנגלית

הקשרים בין הקהילות היהודיות בירושלים ובקהיר

במאה השבע עשרה

ירון בן־נאה

מאמר זה עניינו מערכת הקשרים בין שתיים מן הקהילות החשובות באימפריה העותמאנית במאה השבע עשרה – קהילת ירושלים וקהילת קהיר. הקשרים בין ערים וקהילות אלו במאות השש עשרה והשבע עשרה נדונו אמנם בקובץ שערכו אמנון כהן וגבריאל בר, אך יש מקום לבחינה מחודשת של הנושא בשל השימוש במקורות חדשים – תעודות ערביות מארכיון בית הדין השרעי של ירושלים, ולשם התבוננות בתופעות מתוך פרספקטיבה רחבה יותר.¹

להלן אבחן אפוא את טיב הקשרים בין הקהילות הללו, אעמוד על הקשרם הכולל של הדברים ואדגיש בתוך כך כמה תופעות שנראות משמעותיות, ובהן נדידתם של יהודים, בעיקר של חכמים, בין מרכזי תורה ומסעות של סוחרים במרחב העותמאני ולעיתים גם ממנו החוצה, והשפעת החברה המוסלמית על החברה היהודית בתחומים שלא נדונו עד כה במחקר, כגון נוהג התמיכה בלומדים ובאתרים קדושים, מצוות החג, נדידת חכמים למרכזי לימוד ועוד.

עד למאה התשע עשרה לא נתקיים בשטחי האימפריה העותמאנית מנגנון או גוף מרכזי בדמות ארגון פוליטי או משרה, שיהיה בעל סמכות כוללת כלפי פנים וכלפי חוץ ויאחד את הקהילות הרבות.² להלכה הייתה כל קהילה עצמאית בהנהגתה ובארגון חייה, אך למעשה מחמת גורמים שונים הכפיפו עצמן קהילות קטנות לסמכות חכמי הקהילות הגדולות הסמוכות אליהן ולמרות מנהיגיהן. בהיותן דלות אמצעים נהגו לבקש סיוע (רוחני, חומרי ופוליטי) וחסות של קהילות גדולות מהן, ובתמורה היו מוכנות לקבל את מרותן. אף הגירה מן המרכזים אל הפריפריה ולהפך סייעה בטוויית הקשרים בין הקהילות. השלטון, שראה בכל קהילה עדה דתית שמתגוררת ביישוב פלוני ונטה להסמיך קהילות קטנות וחלשות לקהילות גדולות סמוכות לצורך תשלום מסים, חיזק מגמה זו.

נאמר תחילה מילים אחדות על קהילות ירושלים וקהיר, שני המוקדים הנדונים במאמר זה. מבחינה מנהלית נשתייכה ירושלים לולאית דמשק (אל-שאם), והייתה בירת סנג'אק. חשיבותה הייתה בעיקר דתית, ובמידה פחותה כלכלית. בראשית המאה השבע עשרה זכתה קהילת ירושלים לפריחה חסרת תקדים, לא מעט בשל ירידתה של צפת, שכוח המשיכה שלה פחת במידה ניכרת. במהלך הרבע הראשון צמחה אוכלוסייתה היהודית בקצב מהיר והיא הייתה לגדולה ולחשובה בקהילות בארץ ישראל. בעקבות המשבר בימי מחמד אבן פרוח' בשנים שפ"ה-שפ"ו (1625-1626) נידלדלה הקהילה, ומניין תושביה ירד לפי המשוער מכ-2,500 לכדי

1 ראה מאמרי יוסף הקר, אמנון כהן ומינה רון בקובץ, A. Cohen and G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine*, Jerusalem and New York 1984. עוד בנושא זה ראה מ' ליטמן, 'יהדות מצרים במאות הט"ז-י"ז על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשל"ח, עמ' 320-353. אני מודה לפרופ' אמנון כהן על הרשות להשתמש בתעודות הערביות מן הסג'ל של ירושלים בתרגומה של הגב' אלישבע בן־שמעון.

2 'בן־נאה', החברה היהודית בערי האימפריה העותמאנית במאה הי"ז (איסטנבול, שאלוניקי ואיזמיר), עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 63-66.

1,000 נפשות.³ רק בשליש האחרון של המאה החלה התאוששות מסוימת. בשל המשבר שקעה הקהילה גם בקשיים כספיים חמורים, ובעטיים נאלצה למכור נכסי הקדש רבים ולפנות לעזרת קהילות הגולה. גם לאחר פירעון החובות נותרה סמוכה במידה רבה על סיוע חיצוני, והוא היה לתופעה של קבע. ההתאוששות שחלה בשליש האחרון של המאה ניכרת היטב גם בריבוי יחסי של תלמידי חכמים ומוסדות תורה, שמקצתם הוקם בסיועם של נדיבים יהודים ממערב אירופה. קהיר הייתה בירתה של וְלֵאֵיִת מצרים (מֶצְרַ), מן הפרובינציות החשובות והעשירות ביותר של האימפריה העותמאנית. העיר גם שימשה מקום מקלט ופרישה לנכבדי חצר ולגולים כגון הקולאר אַע'אסי, ודרכה עברו עולי רגל בדרכם לחג, ובהם לעתים בני משפחת הסולטאן ואישים בכירים. מתוך כך הייתה קהיר גם זירה להשפעות תרבותיות מגוונות ועמוקות על העילית היהודית, המקורבת לעילית השלטונית. אף כי מדובר בקהילה חשובה ועשירה, אין בידינו אלא ידיעות מעטות על גודלה בתקופה העותמאנית, ונראה כי מנתה בין אלפיים לחמשת אלפים נפשות.⁴ בהיותה מרכז מסחרי ומנהלי חשוב נמצאו בה עשירים יהודים רבים שעסקו במסחר ובמתן שירותים לשלטונות כחלפנים וכחוכרי מסים ומכסים. סביב הצראף באשי (ראש החלפנים), שהיה מכונה בדרך כלל בתואר הכבוד 'צ'לבי', נתקבץ חוג של חכמים שנתמכו על ידו. בשנות השבעים חל כנראה במצרים מפנה במדיניות הרשמית בנוגע להעסקת בני חסות, ופיטוריהם והריגתם של כמה אנשי כספים יהודים בכירים פגעו במעמדה של קהילת קהיר על כל שדרותיה.⁵

כל אחת מן הקהילות היהודיות ששכנו בערים הגדולות של האימפריה העותמאנית (בעיקר הקהילות שבערי הבלקן ובתורכיה, אך גם בחלב, דמשק, קהיר, ירושלים וצפת) הייתה מרכז תורני, כלכלי ואדמיניסטרטיבי לקהילות בינוניות וקטנות שנמצאו בסביבתה, ושימשה להן מודל חיקוי ומקור לשאיפה בתחום ההלכה והמנהג, תקנות הקהל וארגון. בין הקהילות לפריפריה שלהן ובין הקהילות הראשיות עצמן נתקיימו יחסים הייררכיים ברורים למדי ונטויות רשת קשרים מגוונות.

במאמרי אני בוחן בעצם מערכת קשרים בין שני מרכזים פרובינציאליים, שלאחד מהם, ירושלים, מעמד מיוחד מכוח קדושתו, ולאחר, קהיר, הניכר בגודלו ובעושרו, חשיבות כמרכז מנהלי וכלכלי תוסס. דפוס היחסים בין קהילות יהודיות-עותמאניות בערי האימפריה לערי הקודש כבר נדון בהרחבה במאמר אחר,⁶ ולכן לא אאריך בכך כאן. הדברים האמורים להלן יפים גם באשר לקראים. במאה השבע עשרה התגוררה בירושלים קהילה קראית קטנה, שהייתה תלויה בסיוען של הקהילות העשירות והגדולות שבקהיר, דמשק, אסתנבול ובעיקר

3 למראי מקום בעניין זה ראה מאמרי 'קהילת איסתנבול וקשריה עם הישוב היהודי בא"י במאה הי"ז', קתדרה 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 66-67.

4 א' דוד, 'ישובי היהודים', י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העותמאנית (1517-1914), ירושלים תשמ"ח, עמ' 22-24. על המאה השבע עשרה אין לפי שעה כל נתונים. בשנת 1730 אמד גראנויה את יהודי קהיר בכשבעת אלפים עד שמונת אלפים נפש (י"מ לנדאו, 'היהודים ושכניהם: חורבן קהילת קהיר, 1735', שם, עמ' 484).

5 על הריגת רפאל יוסף וסילוק כמה מן החלפנים משירות השלטון ראה ר"י סמבר, דברי יוסף, ההדיר ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, סי' קנד, עמ' 315-316; מ' וינר, 'יהודי מצרים בתקופה העותמאנית', פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 8-10; הנ"ל, 'יחסי יהודים עם השלטונות והחברה הלא-יהודית', לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים (לעיל הערה 4), עמ' 381-382.

6 בן-נאה (לעיל הערה 3), עמ' 65-106.

חצי האי קרים. על הזיקה בין קהילות אלו במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה אפשר ללמוד מעיון באיגרותיו של החכם הקראי אליא אפידה בגי'.⁷

לפני שאעבור לבחינת סוגי הקשרים בין הקהילות הללו, אקדים ואומר כי הם כרוכים ושלובים אלה באלה, וקשה לדבר על האחד בלי לגעת באחרים. בין היהודים באגן המזרחי של הים התיכון נתקיימו קשרי משפחה וקשרי מסחר, ועל אף הבדלים רגיונליים הייתה בעצם גם תרבות זהה. קשרי משפחה בין יהודים במצרים ובין יהודים בארץ ישראל היו שכיחים, והימצאותם של בני משפחה אחת בכל אחת משתי הערים ניכרת היטב באיגרות פרטיות שנתגלו בגניזה הקהירית, למשל. באיגרות מן המאות השבע עשרה והשמונה עשרה מעבירים המכותבים זה לזה ידיעות בעלות אופי משפחתי, ציבורי, מסחרי ולעתים נדירות גם פוליטי. קשרי האיגרות התכופים ניכרים ונוכחים כמעט בכל האיגרות המוכרות לנו. הכותבים מפצירים בנמענים לשלוח להם חדשות, ומעבירים אותן הלאה.

קרבת משפחה בין יחידים בערי האימפריה וקשרים מסחריים היו שני מרכיבים חשובים בתופעה כוללת ורחבה - 'התפוצה הספרדית' סביב אגן הים התיכון. קיומן של רשתות משפחתיות שבניהן היו מפורזים בערים השונות וניהלו ביניהם עסקים מסופים, סייע להידוק מכלול הזיקות בין הקהילות היהודיות בערי האימפריה ובין קהילות אלו ליהודי מערב אירופה ומרכזה. תופעה זו ומרכזיותה של הקהילה באסתנבול במערכת זו לא היו מיוחדות ליהודים, ובמובן זה יש קווי דמיון בינם ובין הארמנים, שאף להם הייתה פוורת סוחרים רחבה ופעילה במזרח ובמערב.⁸ ערי מסחר, ערי נמל וירידים עונתיים היו מקום מפגש ליהודים מקהילות שונות במזרח ובמערב. קהיר, אלכסנדריה ורשיד היו בהחלט ערים כאלו, ובהן ישבו סוחרים ונציגי סוחרים מערים אחרות באימפריה ומחוצה לה.⁹

קשרי המסחר עם איטליה עשו את מצרים נתיב להעברת כספי התמיכה מאירופה לארץ ישראל. מתעודה שנכתבה בשנת תמ"ח (1688) עולה למשל כי כספי הסיוע לקהילת ירושלים נשלחו מוונציה באנייה שנסעה לאלכסנדריה. אנשי הקשר באלכסנדריה היו אמורים להעבירם לחכמים ידועים בקהיר, והם היו אמורים לשגר את הכספים לירושלים.¹⁰ בתעודות בית הדין השרעי מירושלים מסופר על יהודים, ובהם עולי רגל ממצרים, שמשתפתים בסחר החליפין בין מצרים לארץ ישראל, ביצוא שמן זית וסבון וביבוא תבלינים, עורות, קפה וסחורות אחרות. הקשרים המסחריים ניכרים גם במישור המוניטרי, ובין המטבעות שהיו מהלכים בירושלים בלט חלקם של מטבעות כסף וזהב שנטבעו במצרים, ולא בבירה אסתנבול.

קשרי המשפחה היו במידה רבה תוצאת ההגירה הפנימית באימפריה. לעתים זו הייתה הגירה חד-סטרית (כמו ההגירה לאיזמיר במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה), ולעתים הגירה דרסטרית ומחזורית שהושפעה מתמורות כלכליות וביטחוניות. כך למשל נתקיימה

7 איגרות אלו פרסם מרדכי וילנסקי: 'Rabbi Elija Afeda Baghi and the Caraites', M. L. Wilensky, 'Proceedings of the Academy for Jewish Research 40 (1972), pp. 123-146

ראה גם ליטמן (לעיל הערה 1), עמ' 334. חומר רב ומעניין מצוי בכתבי יד של הקראים, ובכוונתי לפרסמו.

8 במקום אחר הדגשתי את הדמיון בין יהודים ונוצרים בדפוס הפעולה ובקשר בין קהילתם בבירה ובין קהילתם בירושלים, ראה בן-נאה (לעיל הערה 3), עמ' 100-102.

9 בקהיר נמצאו גם מוסלמים מערי סוריה וארץ ישראל, ובהם תלמידים במקצועות הדת, סוחרים ובעלי מלאכה. על כך ראה N. Hanna, 'Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant', New York 1998, p. 17

10 ד' קארפי, 'פעולת ק"ק איטאליאני שבויניציאה למען עניי א"י של"ו-תצ"ג', הנ"ל, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל אביב תשמ"ט, עמ' 278. על נתיב דומה ראה באיגרת משנת 1672, שם, עמ' 267.

פזורה סלוניקאית בערי הבלקן, באיזמיר וגם באסתנובול. בשל הרעת המצב הכלכלי בכמה מערי הארץ (מן הרבע האחרון של המאה השש עשרה ואילך) ובשל המציאות הפוליטית ההפכפכה במאה השבע עשרה הייתה הירידה למצרים, בעיקר של צעירים וזוגות צעירים, למעשה מקובל. נדידתם של חכמים ושל סוחרים יהודים בתקופה זו היא תופעה משמעותית שהשלכותיה עדיין לא נחקרו דיין, ועל כל פנים ברור שיש לה תפקיד חשוב בחיזוק הזיקות והקשרים הבינקהילתיים.

מקומה של מצרים כארץ מעבר ליוצאים מן הארץ, כמקום להשקעת כספיהם של יהודים ירושלים וכספי הקדשות של תורמים מאיטליה וכזירה לגיוס תורמים פוטנציאליים ניכר היטב בפרשת יציאתו של ר' משה חאג'ו מירושלים ובניסיונותיו לשקם את ישיבת בית יעקב במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה השבע עשרה.¹¹

קשרי קהילות קהיר וירושלים, שבמידה רבה עוצבו כבר בתקופה הממלוכית, אינם חורגים מן הדפוס שנתקיים בין ערי הקודש לערים אחרות באימפריה העותמאנית, אך הם מתייחדים באינטנסיביות שלהם. ייחוד זה נובע מן הקרבה הגאוגרפית ומן הנגישות הרבה הן בדרך הים הן בדרך היבשה שחצו שירות סוחרים ועולי רגל בתדירות קבועה. ואולי מקור האינטנסיביות הזאת גם במורשת המעורבות והאחריות ליישוב הארץ ישראל מימי התקופה הממלוכית, אז הייתה קהיר בירת הסולטאנות.

בחנית המקורות מורה כי ניתן להבחין בשלושה סוגים עיקריים של קשרים: עלייה (שיש לה פנים רבות), סיוע כספי, בעיקר לתלמידי חכמים, וקשרים תרבותיים-רוחניים.

א. עלייה

1. עלייה לשם השתקעות: תופעת העלייה לארץ היא אמנם אחד מטיפוסי ההגירה הפנימית בין ערי האימפריה, ובתנועת יהודים בכלל, אך יסודה בזיקה דתית-רוחנית מתמשכת אל ארץ הקודש ובגורמים חברתיים וכלכליים, שמשקלם גדל והלך. מן המקורות ניכר היטב כי שלא כבמאה השש עשרה, רווחה במאה השבע עשרה העלייה לשם השתקעות בקרב אלמנות, חכמים ואנשים מבוגרים ופחות בקרב צעירים ומשפחות. בין החכמים העולים לארץ ישראל איננו מוצאים כמעט חכמים מן השורה הראשונה. מדובר בדרך כלל ברבנים באים בימים שלא עלה בידם להשיג משרה הולמת (אם כמרבצי תורה ואם כראשי וחברי ישיבות חשובות ועשירות או ממונים כלשהם), והאופציה לעלות ולהצטרף לישיבה כלשהי באחת מערי הקודש הייתה עדיפה בעיניהם על כהונה דלה באחת הקהילות הבינוניות או הקטנות בפרובינציות מרוחקות.

כבר בדורות קודמים נפסק כי בשל הקרבה הגאוגרפית ובהיעדר סכנת דרכים ראשי הבעל לכוף את אשתו לעלות ממצרים לארץ ישראל.¹² עם זאת, אין לשער כי דמות העולים ממצרים

11 על ר' משה חאג'ו וקורותיו ראה בהרחבה E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990. על הסכסוך הכספי שהרחיקו מירושלים ועל שהותו במצרים ראה מ' בניהו, 'לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ד', *HUCA* (1948) 21, עמ' י-יו. עוד בפרשה זו ראה ש"ו הבלקן, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ד וראשית המאה הי"ח', שלם ב (תשל"ו), עמ' 152-183. אחת מתקנות ההסגר של משפחת פיריה בשלהי המאה השבע עשרה חייבה הפקדת כספיהם בקהיר, ראה א' יערי, 'ישיבות פיריה בירושלים ובחברון', ירושלים ד (תשי"ג), עמ' רב.

12 מ' ליטמן, 'העליות לארץ-ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני', קתדרה 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 47-56.

הייתה שונה מדמות העולים מארצות אחרות. מצרים עצמה הייתה תחנת מעבר חשובה לעולים המגיעים הן מצפון אפריקה הן מאירופה, דרך נמלי ונציה וליוורנו, ולעתים גם מאנטוליה והבלקן.¹³ שני נתיבים הולכים מקהיר לירושלים: המסלול הרגיל הולך מקהיר לעזה, וממנה אל יפו, רמלה וירושלים, ויש שהשיירה פנתה מעזה לכיוון בית גוברין, ומשם דרך חברון ובית לחם לירושלים.¹⁴

תעודות מבית הדין השרעי מרחיבות את ידיעותינו על נוכחותם של יהודים ממצרים בירושלים הן בריבוי האזכורים של יהודים מצרים בירושלים הן בהעלאת קווים לדמותם של אנשים אלו – סוחרים, נשים, ילדים וכיוצא באלה. התעודות כוללות אזכורים אקראיים של יהודים מקומיים שכינויים 'אל-מצרי', או 'אל-קהירי' מעיד על מוצאם; ידיעות על נוכחותם הזמנית של יהודים ממצרים בירושלים – לרגל מסחרם, בזמן עלייה לרגל, מחמת בריחה מזרועות החוק או אפילו מפני מגפה;¹⁵ וידיעות על יהודים ממצרים שבבעלותם נכסי דלא ניירי בירושלים.¹⁶ זה מעניינת תביעת פרנס הקהילה (מתכלם) בירושלים לתשלום הגזירה מיהודי שטען 'שהוא היה בקהיר ובדמיאט ושילם זאת בקהיר הנצורה', והביא עדים לתמוך בטענתו.¹⁷ הקאדי הירושלמי קיבל את טענת הנתבע, ופסקתו ממחישה גם את הכרת הממסד השלטוני בניידות הרבה של יהודים בין הערים.

שלוש תעודות משנת 1011/1062/3 שנוגעות לענייניו של יהודי אמיד בשם דניאל בן משה, מספקות פרטים על דרכי התעבורה בראשית המאה השבע עשרה ומדגימות היטב את נדידתם של יהודים בין ירושלים לקהיר: בתעודה ראשונה נזכר ההסכם בין בן משה ובין מוביל הגמלים בדבר העברת משפחתו ורכושו מירושלים לקהיר. תעודה אחרת מספרת שרכש בית בירושלים, והשלישית, שתאריכה מאוחר בחודש, מזכירה שביקר בירושלים, ככל הנראה במסגרת סחר אריגים.¹⁸ לא נפקד גם מקומן של ידיעות בדבר נוכחות יהודים מירושלים בעיר קהיר, לא

13 ראה למשל איגרת ר' שמואל אבוהב מוונציה בשנת ת"ך אצל מ' בניהו, 'אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות ובני חוגם בענייני ארץ-ישראל', ירושלים ב/ה (תשט"ו), עמ' קע (=הג"ל, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' שכא).

14 לתיאורי מסע של עולים יהודים ממצרים לירושלים באמצע המאה השבע עשרה ראה א' יערי, 'מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו', עמ' 235-241, 312. על שיירת הגמלים הגדולה מקהיר לירושלים ראה ד' זאבי, המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה, ירושלים ובאר שבע תשנ"ו, עמ' 22-23.

15 תעודה משנת 1055/1645 היא העתק צו סולטאני המצווה על הקאדי הירושלמי לשלוח חזרה לקהיר את החלפן היהודי אברהם שנמלט מקהיר עם כספי האוצר (סגיל ירושלים, כרך 138, עמ' 59). על נוכחות יהודים הנמלטים מפני מגפה בשנת 1579 ראה למשל ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות, ההדיר א"ז אשכולי ירושלים תשי"ד, עמ' סה.

16 למשל ר' דוד בן זמרה, שאלות ותשובות, ח"ד, ליוורנו ת"י, סי' (אלף?) ש, דף ק ע"ג. וראה למשל תעודה שרעית משנת 1059 (1649) בדבר רכישת בית בירושלים (סגיל ירושלים, כרך 141, עמ' 355-356). ככל הנראה מדובר באנשים שהתכוונו לעלות לארץ בשלב כלשהו של חייהם, או שהחזיקו בית לשימושם בעזרת העלייה לרגל או בעת שהייתם בעיר לרגל מסחרם.

17 סגיל ירושלים, כרך 145, עמ' 348.

18 שם, כרך 83, עמ' 498. בסמוך לכך רכש דניאל הנוכר בית במאה ועשרה מטבעות זהב סולטאני משני מוסלמים, ובו ביום ביקש מהקאדי היתר לשפצו (שם, עמ' 414). תעודה אחרת מעידה על היקף עסקיו וקשריו בירושלים (שם, כרך 84, עמ' 11, וראה גם עמ' 38 ועוד). על מחירה הגבוה של הנסיעה ראה איגרתה של אישה מירושלים אל אחיה במצרים אצל א' דוד, 'תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות הט"ז-י"ד', קתדרה 59 (תמוז תשנ"א), עמ' 33-34.

תמיד מרצונם.¹⁹ נזכיר כאן את פרשת הנער המומר שהוברח או נמלט מירושלים לקהיר והוחזר בשל החשש לגורל הקהילה.²⁰

2. העלאת עצמות:²¹ תופעת העלאת עצמות לקבורה משנית בארץ (בעיקר בהר הזיתים בירושלים) במאות השש עשרה והשבע עשרה מתועדת במקורות רבים. הנוהג היה לא רק רווח בקהילה, כי אם היה גם רווחי עבורה. קרבת הדרך בוודאי עשתה את מצרים ל'יצואנית' העיקרית של עצמות לקבורה בירושלים. אין מן התמה כי אחת מאיגרות ירושלים במאה השבע עשרה, המדווחת על הסכמת חכמי ירושלים לאסור את נוהג העלאת העצמות לקבורה בעיר, הופנתה דווקא למצרים.²²

3. עלייה לרגל לאתרי קודש, 'ז'ארה': זו התרחשה בעיקר באביב, בין פסח לשבועות. האתר החשוב ביותר בסביבות ירושלים היה קבר שמואל הנביא, בו נחגג יום פטירתו בכ"ח באייר בהמון רב של מקומיים ועולי רגל. מספרם של עולי הרגל היה ניכר, אם כי אין להפריז בפופולריות של נוהג זה, שבוודאי נתאפשר רק לבני המעמד הבינוני והגבוה. עולי הרגל היו כוח קנייה חשוב, הפיחו חיים בשוק הירושלמי ובעיקר נידבו כספים רבים למקומות הקדושים ולקהילה.²³ ייתכן כי מקצתם ניצלו את הנסיעה למסחר זעיר, נוהג שהיה מקובל גם בקרב עולי החג, שהביאו עמם מחזי האי ערב פנינים, קפה ותבלינים למכירה בתורכיה. דאגת הקהילה להבטחת ביטחונם של העולים ניכרת היטב באיגרת שנשלחה לאסתנבול המתארת התנכלות לעולי הרגל היהודים ומבקשת את סיוע השלטונות למנוע מצב זה בעתיד.²⁴

מנהג העלייה לרגל היה מקובל בכל ימי הביניים בקרב בני שלוש הדתות. ביקור בקברי קדושים וצדיקים, שמקצתם היו משותפים ליהודים ולמוסלמים, היה ביטוי לאמונה עממית בסגולתם של קברות הצדיקים לפרייון, להצלחה ולהגשמת משאלות אחרות. במקרים רבים הייתה העלייה תשלום של נדר שנעשה בעת מצוקה כסגולה להינצל ממוות או ממחלה קשה או להשגת תועלת אחרת, ועל כל פנים לא לשם המצווה. שאלה מסוף המאה השבע עשרה או לראשית המאה השמונה עשרה פותחת לפנינו צוהר לעולמם של יהודי התקופה ומלמדת על תפיסה עממית של מצוות העלייה לרגל כאקט דתי משמעותי:

19 על גירוש יהודי אשכנז מירושלים לקהיר בהוראת הקאדי ועל גירושו פעם נוספת ראה תעודה משנת 1055/1645, סגל ירושלים, כרך 135, עמ' 236. על בריחת יהודים לקהיר ראה גם תעודה משנת 1658/1068: שם, כרך 155, עמ' 305.

20 על הפרשה בהרחבה ראה מ' רוזן, "מקרה הנער המומר": פרק בתולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז, קתדרה 14 (טבת תש"ם), עמ' 66-80; הנ"ל, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 52-53. לא מוזמן אותרה גם תעודה ערבית משנת 1046/1637 הנוגעת כנראה לסיומו של המאורע: הנער, ששמו כמוסלמי היה אחמד, הובא מקהיר והצהיר לפני הקאדי הירושלמי כי 'אני הלכתי בעצמי לקהיר הוצורה ואיש בדווי הביא אותי אל קהיר הוצורה' (סגל ירושלים, כרך 126, עמ' 106).

21 על עלייה והעלאת עצמות ממצרים ראה למשל שו"ת רדב"ז החדשות, קצו, קנז ע"ב - קנה ע"א. לדוגמת שטר להעלאת עצמות חמישה נפטרים ממצרים, כנראה מראשית המאה השבע עשרה, ראה דוד (לעיל הערה 18), עמ' 38-39. על התופעה בספרות המחקר ראה ליטמן (לעיל הערה 1), עמ' 329-333; הנ"ל (לעיל הערה 12), עמ' 48-49, 55; בן-נא (לעיל הערה 3), עמ' 87.

22 רוזן, הקהילה היהודית (לעיל הערה 20), איגרת 118, עמ' 521.

23 על עלייה לרגל לירושלים וסביבותיה ראה א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 115-122; א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה ה"ט", ירושלים תשנ"ג, עמ' 109-111. על הגידול הניכר במחזור העסקים של הצורפים בעונה זו ראה שם, עמ' 209. התרומה הכלכלית של נדבות העולים למאן הקהילה נזכרת במפורש באיגרות הקהילה, ראה רוזן (שם), איגרת 20, עמ' 412; איגרת 21, עמ' 415-416.

24 ראה איגרת ירושלים אצל רוזן (שם), איגרת 21, עמ' 415-416.

כי זה שלש שנים היתה מגפה פה מצרים לא תקום פעמים צרה וקמו כמה אנשים מישראל מיראתם על נפשם ונפש בניהם ובנותיהם וברחו מפני הנגף לירושלם [...]. וראובן ג"כ (=גם כן) היה עמהם בעצה ללכת לירושלם ת"ו ואחר אשר הכין צידה לדרכו ושאר צרכיו ללכת לא אסתייעא ליה מלחא ולא הלך עמהם. ואשת ראובן הנז' בראותה כי החל הנגף בעם יראה על נפשה ועל נפש בנה ובעלה פצתה את פיה ותדור נדר ותאמר אם ראה יראה ה' בעניי ונקינו אני ובני ביתי ובעלי אעלה בית ה' אני ובעלי ובני ביתי כלם למועד הזה בשנ'נת] האחרת בחג הפסח ושמע בעלה וקיים לה [...]. וישמע ה' בקול האשה ולא נתן המשחית לבא אל ביתה לנגוף. ויהי לתקופ'נת] השנה לא עלתה שיירא בחג הפסח כמנהג ולא עלה האיש ההוא מעירו ויאריוכו הימים [...]. ותבלי הדלות אחזוהו וגם בנו יחידו הקיפוהו חולאים מכווערים בגופו ועתה מדאגה מדבר פן כל זאת באתהו בעבו'ור] שלא קיים נדרו וק'רש אין כל כי עכשו אין ידו משגת די הפזור המצטרך לעליית ירושלים ת"ו, והוא מבקש התרה לנדרו.²⁵

אפשר כי על המניעים המסורתיים נוסף גורם חדש - החשיבות שיוחסה למצוות העלייה לרגל (תג', עמ'רה) בחברה המוסלמית והיוקרה שזכו לה העולים בשוכם לעירם.²⁶ על ריבוי עולי הרגל המוסלמים בירושלים במחצית המאה השבע עשרה מעיד גם הנוסע הצרפתי איז'ן רוח'. לדבריו, לארץ ישראל מגיעים גם עולי רגל מוסלמים רבים, והם מבקרים בירושלים ובחברון. מקצתם ממשיכים הלאה בדרכם לחג.²⁷

ב. סיוע חומרי ופוליטי

לאחר נפילת המדינה הממלוכית שבירתה קהיר נתמעטה מאוד חשיבותם הפוליטית של ראשי הציבור היהודי במצרים בעבור היישוב היהודי בירושלים, שהרי ירושלים ומחוזיה נשתייכו לןלאית דמשק.²⁸ גבירים יהודים מקהיר נתבקשו אמנם מעת לעת להפעיל את השפעתם לטובת אחיהם בירושלים, אך קהילת אסתנבול היא שהייתה מכאן ואילך מוקד לפעילות שתדלנית, ובידינו ידיעות רבות על אודות פניות ישירות לאסתנבול, בעיקר באמצעות יהודים שהיו מקורבים לאישים בכירים בחצר הסולטאן.²⁹

25 ר' יוסף הלוי נזיר, מטה יוסף, ח"א, קושטא תע"ו, אר"ח, סי' ט, יג ע"ב. המשיב, ר' ישועה שבאבו זיין, הכריע כי מכיוון שהותר מקצת הנדר, הותר כולו, ואף אין הוא צריך התרה בידי חכם.

26 וכבר הערתי על כך במאמרי (לעיל הערה 3), עמ' 102-104. לדעתי יש מקום לבדוק נוכחות עולים ועולי רגל מוסלמים ממצרים ומצפון אפריקה (אל-מעארבה) בירושלים וקיומן של רשתות קשרים דומות בינם ובין קהילות המוצא, כמו שנעשה בנוגע לתקופה הממלוכית אצל H. Lutfi, *Al-Quds al-Mamlukiyya*, Berlin 1985.

27 מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשכ"ה, עמ' 344.

28 דווקא ציר זה זה מעט אינו מורגש. באשר למאה השש עשרה ראה א' כהן, 'דמשק וירושלים', ספונות יז (תשמ"ג), עמ' 97-101. יש ראיות להמשך קיומו גם במאה השבע עשרה.

29 על קהילת אסתנבול כמקוד פעולה פוליטי ראה מ' רוזן, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז, מיכאל ז' (תשמ"ב) עמ' שצד-תל; בן-נא (לעיל הערה 3), עמ' 68-71. דוגמה לסיוע פוליטי של יהודי מצרים לאחיהם ראה למשל בפנייה לפעולה כנגד מושל העיר שהציק לעולי הרגל היהודים (רוזן, הקהילה היהודית [לעיל הערה 20], איגרת 21, עמ' 415-416).

עיקרו של הסיוע שהגישו יהודים מצרים ליהודי ירושלים וליישוב הארץ ישראלי בכלל במאה השבע עשרה, היה כספי. דוגמה מאלפת לסיוע משולב, פוליטי וככלכלי, נוכל למצוא בדרך טיפולם של ראשי הציבור היהודי במצרים במשבר הכספי שנקלעה אליו הקהילה האשכנזית בירושלים בראשית שנות התשעים של המאה השבע עשרה. חכמי מצרים, שפסקו לטובת האשכנזים במחלוקת על חלוקת הכספים שנאספו באירופה, שלחו איגרות בקשה לסיוע אל קהילות איטליה, מרכז אירופה ומוזחה. אף גבירי מצרים 'קרובי מלכות' פעלו לטובת העניין תוך ניצול קשריהם הטובים להשגת הסדר תשלומים נוח ובהלוותם לאשכנזים חמישה עשר אלף גרוש לסילוק החובות הדוחקים ביותר.³⁰

במקום אחר כבר עמדתי על כך שבהקשר היהודי הארץ ישראלי מתייחדת המאה השבע עשרה בהתגברות הדרישה לסיוע כספי, וציינתי את הנימוקים שנתנו לכך בני הדור.³¹ ידיעות רבות מורות על סיועם הרב והרצוף של יהודי מצרים למן שלהי המאה השש עשרה ועד ראשית המאה השמונה עשרה. הסיוע הכספי ניתן הן בתגובה לפניות מצד יהודי ארץ ישראל - באמצעות איגרות או שלוחים נושאי איגרות כלליות ופרטיות,³² הן ביזמה עצמית. תעודה שנשתמרה בסג'ל של ירושלים, עוסקת בהיתר ליציאת הפרנס הספרדי מירושלים לקהיר לגביית כספי הצדקות, ככל הנראה בנוהל שהיה מקובל באותה עת:

בפני המולא שלנו שיחי אל-אסלאם אבר[א]הים אפנדי. במושב בית הדין של השריעה [...] הופיע משה בן אברהם היהודי פרנס היהודים הספרדים [במקור: אפרנג'] בירושלים הנאצלה בנוכחות אהרון היהודי הפרנס השני של היהודים הנוכרים. הוא ציין בפני מולאנא השופט הנוכח של השריעה כי בכוונתו ללכת אל העיר קהיר הנצורה על מנת [לטפל] בענייניהם של היהודים הנוכרים, לקבל את אשר נאסף עבורם מהצדקות מקהיר הנצורה. משה הנוכח העיד על עצמו כי הוא ייפה את כוחו ומינה במקומו לתקופה בה ילך וישוב את רפאל בן ח'דר היהודי הנוכח עמו במושב בית הדין של השריעה על מנת שיטפל בענייני היהודים הנוכרים כמיופה כוחו וכוחם, יגבה את אשר מגיע ליהודים הנוכרים יחד עם אהרון הפרנס השני, שיוציא [כסף] על חובותיהם וההטלים הקדומים הנהוגים שעליהם [ויעסוק] בעניינים הקשורים ליהודים הנוכרים והנוגעים לו, ייפוי כוח מוחלט. [הוא המשיך והצהיר] כי נכבדי היהודים [במקור: פברא אל-יהוד] הנוכרים מסכימים לייפוי כוחו ומקבלים אותו, שכן הוא מתאים לכך. רפאל היהודי הנוכח קיבל כחוק את ייפוי הכוח הנוכח. אצלאן בן חיים, זיין בן יצחק, ברוך בן דוד, גבריאל בן שלמה ועארז בן חיים, כולם מקרב היהודים הספרדים בירושלים הנאצלה הופיעו [בבית הדין] והודיעו כחוק למולאנא השופט הנוכח של השריעה כי רפאל הנוכח ראוי לייפוי הכוח הנוכח וכי הם ונכבדיהם מקבלים כחוק ומסכימים לייפוי הכוח. מולאנא השופט הנוכח של השריעה התיר באופן חוקי לרפאל הנוכח [לעסוק] בכך. גרשם ב' ב'דו אל-קעדה שנת 1092 [=18 בנובמבר 1681].³³

30 ראה איגרת חכמי מצרים משנת 1691 אצל א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 314-320 ובמיוחד עמ' 317. בעניין זה ראה מאמרי "יזכי לא אחיהם אנתנו": יחסי אשכנזים וספרדים בירושלים בסוף המאה הי"ז, קתדרה 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 33-52.

31 בן-נאה (לעיל הערה 3), עמ' 78-79, 105-106.

32 חומר רב בנושא זה מצוי בקובץ איגרות ירושלים שפורסם בידי רון בסוף ספרה הקהילה היהודית (לעיל הערה 20). על שלוחי ארץ ישראל ומעבר שלוחים במצרים ראה יערי (לעיל הערה 30), בקטעים הרלוונטיים.

33 סג'ל ירושלים, כרך 184, עמ' 309. תודתי לגבי אלישבע בן-שמעון על התרגום

ידועה ביותר תמיכתם של ר' שלמה אלאשקר ש'היה מחזיק ביד תלמידי חכמים בארץ מצרים ומחזיק ישיבות ארץ ישראל ונדבת ידו היתה כאלף רייל [=ריאל] או אלף גרוש[ן]ש] לירושלם', ומאוחר יותר הצ'לבי רפאל יוסף ש'היה מחזיק בישיבות ארץ ישראל וארץ מצרים ות"ח תמיד אוכלים על שלחנו'.³⁴ ברור שעמדה זו עשתה את הצ'לבי ואת קודמיו לבעלי עצמה וסמכות בענייני היישוב, וראה לדוגמה את מעורבותו במינוי רבה של חברון.³⁵ מדעת או שלא מדעת חיקתה העילית היהודית את תמיכתם של פקידיים עותמאנים בכירים במקומות הקדושים לאסלאם. בין הבכירים שעמם עמדו יהודים בקשרים מקצועיים, לעתים אישיים ויום-יומיים, היו גם גולים מן הבירה כמו הקולאר אעי'אסי, שבין תפקידיו היה גם הממונה על ההקדשים האימפריאליים.

מכות סיועם הכספי הניכר למוסדות ולחכמים היו החלפנים היהודים מעורבים בניהול ענייני היישוב הארץ ישראלי. אפשר שאת מקומם של החלפנים הללו תפסו מאוחר יותר סוחרים מקומיים עשירים ופרנקוס, שנוכחותם בלוונט נעשתה מורגשת יותר ויותר בסוף המאה השבע עשרה. בהיעדר ספרי חשבונות ופנקסי קהילה מירושלים קשה לברר את משקלו היחסי של הסיוע ממצרים בהשוואה לקהילות אחרות, אך מעדות המקורות דומה כי בהיקפו היה קרוב לסיוע של הקהילות הראשיות באימפריה - אסטנבול, שאלוניקי וקהילת ונציה.³⁶ בראשית המאה השבע עשרה נצטמצם אמנם הסיוע שהושיטו גבירי מצרים ליישוב הארץ ישראלי, אך נראה כי למן הרבע השני של המאה השבע עשרה השתפר המצב.³⁷ הסכמה שנרשמה בשנת 1683 בפנקס קהילת קהיר מזכירה כעובדה ידועה משלוח שלישי מהכנסות הגאבילה (מס על מוצרי מזון כשרים) 'לשלש ארצות הקדש', כלומר לירושלים, צפת וחברון.³⁸ מטבע הדברים גרעו תרומות אלו מן התקציב לסיוע לעניים מקומיים, ואפשר שהדבר עורר התמרמרות. רמז לכך מצוי בדברי ר' מרדכי הלוי: 'ואני אומר שוטטו נא וראו בחוצות בח"ל [=בחוצה לארץ] בפרט מצרים וחכמיה העלובים העניים צועקים ואינם נענים כאשר נודע בשערים מחמת המציק גם חכמים גם בעלי בתים ירדו מנכסיהם [...] וידוע לכל באי שער עירנו עם היותנו במצור ומצוק בהגיע תור נדבת ארץ ישראל נכנסים אנו בעובי הקורה להחזיק יד שלוחי מצוה לתת להם נדבת ה'.'³⁹

מצרים הייתה שוק כספים פעיל ומוצלח הרבה יותר מאשר ירושלים, ולכן העדיפו בעלי הקדשות ועולים רבים להשקיע בעריה את הונם. הקרבה הפיזית וזמינות השיירות וההולכים לארץ ישראל הבטיחו מהירות וסדירות בהעברת הפרות השנתיים של הנכסים הללו לירושלים

34 דברי יוסף, ס' קקכו, עמ' 417; ס' קנד, עמ' 315 (בהתאמה). סיועו של הצ'לבי נזכר גם באיגרות אחרות, וראה למשל רון, הקהילה היהודית (לעיל הערה 20), איגרת 29, עמ' 418. כן נשתמרו איגרות אל הצראף הנודע אברהם אלכולי (מ' בניהו, המקורות החשובים לתולדותיה של ירושלים בימי הנצרות של 'ן פרוח', אסופות ז [תשנ"ג], עמ' של).

35 בניהו, דור אחד בארץ (לעיל הערה 13), עמ' שלד.
36 רון סבורה, ככל הנראה על סמך ריבוי האיגרות הממוענות למצרים, כי במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה הגיעו מרבית התרומות ממצרים, רון, הקהילה היהודית (לעיל הערה 20), עמ' 202.

37 שו"ת מהרי"ט"ן החדשות, ס' פח (ב), קעג. ראה גם פניית ישיבת חברון לראשי קהילות מצרים (דוד [לעיל הערה 18], עמ' 44-42).

38 כ"י הספרייה הבריטית, Or. 6356, סרט 12423 במתכ"י, דף 1 ע"ב. והשווה עם תעודה מסוף שנת 1691, המזכירה את 'החק הנהוג [...] ובכללות לארץ ישראל תוב"ב' מכספי הגאבילה (י' בן-זאב, 'התעודות העבריות שבנגזו הקהילה היהודית בקהיר', ספנות ט [תשכ"ה], עמ' רפח).

39 דרכי נעם, ח"מ, ס' ל, רלא ע"א-ע"ב. וכן איגרת חכמי מצרים לסיוע ירושלים, בתוך בניהו (לעיל הערה 34), עמ' שעד.

ולערי הקודש האחרות.⁴⁰ כספי הקדשים והתשואות השנתיות של הקרנות שנועדו לארץ ישראל רוכזו בידיו של מיופה כוח שישב בקהיר, כמו גם בחלב, באסתנבול ובערים אחרות, והוא היה אחראי על גביית הכספים והעברתם אל המוטבים בירושלים. לעתים נתמנה בידי הקהילה, לעתים בידי חכמי המקום ויש שהתנדב לכך.⁴¹ כאמור, מצרים הייתה תחנה להעברות כספיות, שנעשו בדרך כלל בשטרות משוכים על שם יחידים או חברות מסחריות. כספי הסיוע לכלל ולפרט הועברו בספינות שהיו מפליגות אל החוף הארץ־ישראלי, אך בעיקר בדרך היבשתית עם שיירות העולים לרגל. העברות סדירות אלו היו ידועות לכלל תושבי ירושלים, עד שמלווים מוסלמים היו מוכנים להסתמך עליהן ולהיעתר לבקשת נציגי הקהילה לתת ארכה לפירעון חובותיהם. התעודה הבאה (משנת 1662) מבטאת בבירור את תלותה המוחלטת של קהילת ירושלים בסיוע חיצוני לפירעון חובותיה ואת ההכרות שהכירו מקרוב שליטי העיר ומלווים אחרים את ענייניה הכספיים של הקהילה:

סיבת כתיבת המילים היא: במושג בית הדין של השריעה [...] בפני מולאנא וסיידנא [...] עבד אל־ירחים אפנדי מחמד [...] חוייב כל אחד מהאנשים הבאים [...] כולם מעדת האשכנזים בירושלים הנאצלה, ל[...] מחמד מפקד יחידת חיל רגלים במצודת ירושלים הנאצלה בסכום ששיעורו 100 גרוש בהתאם לכתב בית דין מיום 26 בשעבאן שנת תאריכו של מסמך זה [=16 באפריל 1662]. הם נאסרו בשל כך בכלא של השריעה הנאצלה לתקופה של יותר משלושים יום. ביום תאריכו [של מסמך זה הרשום] בתחתיתו הופיעו היהודים הנזכרים לעיל והתאונו על מצבם בפני מולאנא השופט הנזכר של השריעה: מזה זמן מה לא הגיעו אליהם [כספיהם] הצדקות והנדבות המגיעים אליהם מארצם בשל חוסר הביטחון בדרכים ביבשה ובים, לכן לא הגיע אליהם דבר מה המשלוחים מדמשק וקהיר [במקור: אל־בלאד אל־שאמיה ואל־מֶצְרִיָה] ובשל כך קצרה ידם, התמעטה יכולתם, ונתערער מצבם בשל עוניים... [שתי מילים בלתי ברורות] ודחקם. הם נכלאו מספר פעמים ל[בקשת] הנושים אולם לא יכלו לשלם דבר מה [חובותיהם]. [יתרה מזו] המאסר מוסיף על התבטלותם ודחקם. הקאדים של האסלאם [...] בירושלים כאשר עמדו על ענייניהם ובדקו את מצבם [נוכח] העוני והדחק נתנו להם שהות עד אשר יהיה לאל ידם לשלם את החובות המוטלים עליהם והרשומים בהתאם לכתבים החוקיים שלהם ושטרי החוב שיש להתחשב בהם ולציית להם והנמצאים לנצח בידיהם. הם ביקשו ממולאנא השופט הנזכר של השריעה לשאול על אודות אמתות מצבם כעת, דהיינו דחקם, ועניינם [מילה בלתי ברורה] והיה אם אנשים מהימנים, ברי לבב ומוסלמים אחים (?) יודיעו לו על כך יתן להם שהות של זמן מה עד אשר יבוא אליהם המשלוחים שלהם והצדקות שלהם. אז שאל מולאנא השופט הנזכר של השריעה [...] את [...] ומוסלמים מהימנים אחרים העובדים את האל. הם הודיעו באורח בר ציות כי היהודים

40 כך למשל גם במקור העוסק בפרשה הנוגעת להקדש נכסים לירושלים במצרים, אשר כעשרים שנה לאחר מות המקדישים כמעט נשכח בירושלים דבר קיומו: ר' אפרים הכהן, שער אפרים, זולצבאך תמ"ח, סי' סו, דף לד ע"א. מלשון הדברים אפשר לחוש היטב בקרבה הפיזית ובמעבר שמועות ממקום למקום.
41 כך במקורות עבריים וערביים. ראה למשל ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, ח"ב, ח"מ, כלל ג, סי' ו, דף צו ע"ב; ר' יוסף הלוי נזיר, מטה יוסף, ח"ב, קושטא תפ"ו, י"ד, סי' ד, דף כו ע"ד. מיופה כוח בשם אברהם שיושב בקהיר נזכר למשל בצו רשמי משנת 1119/1707 שעניינו אחד ממעשי הפשר בדבר חובות האשכנזים (א' כהן וא' סימון־פקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה הי"ח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 210-211).

נתונים כעת במצוקה ואין ביכולתם לשלם את החובות המוטלים עליהם וכאשר יגיעו אליהם הצדקות מארצותיהם ירווח להם. כאשר נודע הדבר לשופט הנזכר של השריעה ומחמד הנזכר מפקד יחידת חיל הרגלים היה נוכח, שחרר אותם [הקאדי] מהכלא הנזכר ונתן להם ארכה של שנה שלמה [מיום] תאריכו [של מסמך זה לתשלום] הסכום הנזכר, עד אשר ירווח להם ויגיעו להם [כספיהם] הצדקות והם ישלמו את חובותיהם. הוא נתן להם ארכה למשך התקופה הנזכרת, ארכה שיש להתחשב בה ולציית לה. [...] נרשם בסוף חודש רמדה'ן [...] מחדשי שנת 1072 [=מאי 1662].⁴²

את הסיוע לעניי ארץ ישראל וללומדי התורה בה יש לראות בהקשר הרחב יותר של פעילות פילנתרופית בידי יחידים, חברות וקהילות. לחכמי הקהלים נודע מקום חשוב בארגון פעולות אלו.⁴³ תחושות של ערבות הדדית וגילויי פילנתרופיה כלפי עניים שאינם בני הקהל רווחו בכל הקהילות במרחב האמור. בצד סיוע לעניי הקהל ולזרים, לפדיון שבויים, להכנסת כלה וכיו"ב הוקצבו סכומים לסיוע ליושבי ערי הקודש וללומדי התורה בהן. אחת מפעולותיו הראשונות של 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' הייתה לקבוע את חובת 'מגבית הפארה' השבועית, ובכך מוסד בעצם נוהג שהתקיים זמן ממושך בהתנדבות.⁴⁴

ג. זיקה רוחנית

הקשר התרבותי בין הקהילות היה דורסטרי והתבסס על תנועת חכמים בין הארצות. קשר זה ניכר הן במשלוח תשובות וחילופי דעות בנושאי הלכה הן בהעברת תורות ומנהגים.

1. חילופי שו"ת וחוות דעת הלכתיות: קשרים בין תלמידי חכמים ופוסקים ניכרים היטב בקובצי שאלות ותשובות של חכמי מצרים וארץ ישראל בתקופה זו. לנדידתם של החכמים בין הערים באזור ולהיכרות האישית ביניהם במקומות הלימוד הייתה השפעה רבה על קשרים אלו. נראה כי מאז שלהי המאה השש עשרה ועד ראשית המאה השמונה עשרה חלו תמורות ביחסי הכוחות בין מרכזי התורה השכנים, ואפשר להבחין בשלושה שלבים: הראשון מתחיל בשלהי המאה השש עשרה ומסתיים בשנות העשרים של המאה השבע עשרה, וניכרת בו עליונות מסוימת של המרכז המצרי. בפרק זמן זה פעלו במצרים כמה וכמה חכמים נודעים, ביניהם ר' יעקב קאשטרו, ר' מאיר גאויזון, ר' פראג'י מהמה ואחרים, ולא זו בלבד אלא שחכמי צפת וירושלים נהנו מתמיכה נדיבה, כנראה עד כדי תלות מסוימת בפטרונים המתגוררים

42 סג"ל ירושלים, כרך 161, עמ' 291. ראה גם שם, עמ' 93. בעניין זה ראה י' יוסף, 'קהילה היהודית בירושלים במאה השבע־עשרה (1663-1673): חברה וכלכלה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 155-158. לאחר הקמת 'ועד פקידי א"י בקושטא' בשנת 1726 ניתן משנה תוקף לתופעה זו.

43 והוא ניכר למשל בריבוי האיגרות שנמעניו חכמי מצרים. באשר לאימפריה בכלל ראה בן־נאה (לעיל הערה 2), עמ' 198, 264, ושם עוד מראי מקום.

44 הדבר אירע בשנת 1727. ראה על כך בהרחבה שם, עמ' 256-266; בן־נאה (לעיל הערה 3), עמ' 82 הערה 45. על תפקידם של יהודים בעלי השפעה בחצר הסולטאן בסיוע ליהודי ארץ ישראל ראה מ' רון, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז, מיכאל ז' (תשמ"ב), עמ' שצו-ת.

בערי מצרים.⁴⁵ השלב השני ניכר ברבע השלישי של המאה השבע עשרה – תנאים פוליטיים וכלכליים נוחים ופעילות לימודית סביב ישיבת 'בית יעקב (ויגה)' עשו את ירושלים למרכז תורה חשוב. בין החכמים הרבים שחיו בעיר בתקופה זו נמצאו ר' משה בן חביב, ר' דוד הכהן, ר' אברהם אמיגו, ר' שמואל גרמיוזן, ר' חייא אברהם די בוטון, ר' אברהם זאבי ואחרים, ואנו מוצאים כמה וכמה פניות אליהם ממצרים.⁴⁶ ייתכן כי הריגת כמה מן החלפנים במצרים וירידת כוחם של החוכרים היהודים באותה תקופה היא אשר פגעה במרכז התורה המצרי, ואמנם בחתימת ספר 'דברי יוסף' בשנת 1673 כותב ר' יוסף סמברי כי 'נדלדלה התורה בדורנו זה'.⁴⁷ בשלב הבא נחלש המרכז הירושלמי, וירידתו בלטה בייחוד בעשור האחרון של המאה עם פטירתם של רבים מחכמי העיר ועל אף ייסוד ישיבת פירורה. נוכח אלו ניכרת עצמאות מחודשת של המרכז המצרי. כך למשל, משמעותית העובדה חכמי מצרים נתבקשו בשנת 1691 לתת את הסכמתם להדפסת ספר 'שלחן מלכים' של החכם הירושלמי ר' יצחק בווינו, והסכמתם זו מופיעה לאחר חתימות חכמי ארץ ישראל.⁴⁸ עמדה עצמאית ותקיפה ומידה של הכרת ערך עצמם ניכרת למשל היטב בפרשת חרם חכמי מצרים על ספרו של החכם הירושלמי ר' חזקיה די סילוה 'פרי חדש' (1692), ומאוחר יותר בפסיקה נגד הקהילה הספרדית של ירושלים ולטובת האשכנזים בעניין הוכות על כספי הסיוע שנאספו באירופה.⁴⁹

2. העברת תורות ומנהגים: היבול המגוון ורחב ההיקף שהניבו מרכזי הלימוד הארץ ישראליים (בעיקר בצפת במאה השש עשרה), נפוץ ברחבי האימפריה העותמאנית ומחוצה לה, והכמיהה לכל שמועה, נוהג או חידוש ממקור ארץ ישראל, אפיינה בוודאי גם שכבות רחבות ביהדות מצרים. ההעברה לא הייתה חד-כיוונית – העולים לארץ הביאו עמם כתבים, מסורות לימוד, שמועות והלכות שנתחדשו בבתי המדרש של מצרים, אך נראה כי תרומתם של מרכזי הלימוד הארץ ישראליים לחילופי התרבות הללו הייתה חשובה הרבה יותר הן מבחינה כמותית הן מבחינה איכותית, והיא ניכרת בעיקר בלימוד קבלה, מנהגים והנהגות חסידות ותפילה.⁵⁰

אופני ההעברה לא היו ממיין אחד: יש שנתבצעה באמצעות אנשים ויש שבאמצעות כתיבי יד וספרי דפוס שראו אור בבתי הדפוס של תורכיה ואירופה. חשובה ביותר הייתה ההעברה בעל פה של הנהגות, חידושים ושמועות, אם ביוזמה עצמית ואם בתגובה לדרישה ושאלה ברמות שונות ומכל שכבות הציבור. יוצאי ארץ ישראל היו מודל לחיקוי, והליכותיהם שימשו עדות

45 הדברים אמורים בעיקר לאחר פטירת גדולי החכמים של שלהי המאה השש עשרה – ר' יעקב קשטרו, ר' בצלאל אשכנזי שעלה לירושלים ור' חיים כפסי. ראה למשל פניות מירושלים אל ר' מאיר גאויזון אחת נוגעת לחלוקת כספי סיוע (ר' מאיר גאויזון, שאלות ותשובות, מהדורת א' שוחטמן, ירושלים תשמ"ה, סי' כה, צא-צב), והאחרת – בהסכמה לאסור הלואה בריבית למגורים (שם, סי' מג (מד), קטג-קסד). כן ידוע על התכתבות בינו ובין חכמי צפת (שם, הקדמת שוחטמן, עמ' 38).

46 למשל במחלוקת שאירעה בסוף שנות השישים בפרשת ירושה באלכסנדריה: דרכי נעם, אה"ע, סימנים טז-יט, ובעיקר יח, דף עט ע"ד; ותשובות חכמי ירושלים וחברון לחכמי אלכסנדריה בנוגע לנישואי אשכנזי לאישה שנייה (גנת ורדים, אה"ע, כלל א, ט, דף ו ע"ג-דף ז ע"א).

47 דברי יוסף, סי' רכח, עמ' 419. על ירידת החלפנים היהודים ראה לעיל הערה 5.

48 כ"י מוסד הרב קוק 681, סרט 25878 במתכ"י.

49 על הפולמוס ראה לעיל. על נוכחות רבני חברון בקהיר בעת החרמת הספר ראה גנת ורדים, ח"א, י"ד, כלל ג, סי' ג. כבר בפרשת המחלוקת בדבר הקדש איספירנסה בצפת נמצאו חכמי מצרים חלוקים על חכמי צפת (דרכי נעם, סי' כג, ל, א). מטבע הדברים נתחוק גם מעמדם של חכמים במרכזי האימפריה – אסתנבול ושאלוניקי, וראה לדוגמה איגרת ר' מרדכי הלוי (מצרים תל"ז) לרבני צפת, שבה נזכרים רבני אסתנבול ושאלוניקי כסמכות עליונה בתחומי האימפריה (דרכי נעם, חו"מ, סי' כג, דף ריב ע"ד).

50 יערי (לעיל הערה 30), עמ' 98-126, 151-156; ז' גריס, ספרות התנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 80-91.

חיה להלכה ולמנהג הארץ ישראלי. נושאי המידע היו בעיקר חכמים מכל הרמות, עולים לארץ ישראל, היוצאים והיורדים ממנה, לשעה או לצמיתות, שמצרים הייתה ארץ מעבר ומקלט ומני לרבים מהם. מדור לעצמו תופסים שלוחי ארץ ישראל, הן שלוחי קהילות הן שלוחים לעצמם. מן הרבע השני של המאה השבע עשרה גבר זרם השלוחים, ומצרים הייתה נקודת מוצא ליוצאים בשליחות לערי המערב (המגרב, צפון אפריקה), או לערי 'פרנקיאה' (איטליה ומערב אירופה). חכמי מצרים נהגו להוסיף את חתימותיהם-הסכמותיהם לכתבי השליחות שנשאו השד"רים (שליחי ארץ ישראל). אחד השליחים המפורסמים ביותר היה שבתי צבי, שייצא שליח וחזר משיח'.

הגורם העיקרי לזיקה התרבותית-הדתית ההדוקה הוא נדידתם של חכמים בין קהילות וארצות:⁵¹ תלמידי חכמים צעירים המבקשים תורה, חכמים המחפשים משרה, מבוגרים המתאווים לקבורה באדמת ארץ ישראל ושלוחי ערי הקודש הנוודים ברחבי הפזורה היהודית. בעתות מצוקה כלכלית ופוליטית ובשנות מגפה גברה היציאה מהארץ – רבים נמלטו, ואחרים יצאו לבקש סיוע בקהילות ישראל קרובות ורחוקות. בין היוצאים היו גם תלמידי חכמים רבים שמקור פרנסתם נסתם. המשבר הקשה שפקד את קהילת צפת בשלהי המאה השש עשרה, למשל, הביא להתפוררות עשרות ואולי מאות תלמידי החכמים שאכלסו את ישיבותיה. בין היעדים להגירתם היו ירושלים וקהיר. אחרים היגרו לקהילות תורכיה והבלקן, והיו שהרחיקו עד איטליה.

מצרים הייתה אפוא מקום מפלט, מקום ישיבה ארעי או קבוע ותחנת מעבר חשובה בעבור רבים בדרכם ובחזרתם. לא זו בלבד שקהילות מצרים הציעו אפשרויות תעסוקה מגוונות, אלא שבקהיר ישבו עשירים יהודים, בייחוד הצראף באשי והחוכרים הראשיים שתמכו בלומדי תורה. הצ'לבי רפאל יוסף למשל נודע בחוג החכמים שהקים סביבו, חוג שללא ספק משך וריכוז כמה וכמה מיוצאי ארץ ישראל, בהם ר' שמואל ויטאל, שהביא עמו מדמשק את כתבי הקבלה של אביו ר' חיים ויטאל.⁵²

עיון ברשימות החכמים המובאות למשל אצל ר' דוד קונפורטי, בעצמו אחד מאלו שחיו בערים שונות באימפריה, מורה כי כמה מחכמי מצרים ירדו אליה מארץ ישראל או עלו לארץ ישראל בשלב כלשהו בחייהם, בדרך כלל בערוב ימיהם. בין העולים הנוודים בשלהי המאה השש עשרה היו ר' בצלאל אשכנזי, שעמד בראש הקהילה בירושלים משנת 1587 ועד פטירתו בשנת 1594 בערך, ור' אברהם הכהן.⁵³ בשנות העשרים עלה ממצרים ר' יהודה מסעוד, ואחריו ר' אהרן בן חיים יליד פאס שבמרקו, שישב במצרים שנים אחדות.⁵⁴ באמצע המאה השבע

51 תנועת חכמים ברחבי האימפריה העותמאנית ניכרת היטב בביוגרפיות של ר' יוסף סמברי, ר' דוד קונפורטי ואחרים (ראה ספר דברי יוסף, קורא הדורות, שם הגדולים ואחרים). תופעה דומה של נדידה נתקיימה גם בקרב צ'למאא מוסלמים. על יציאת נערים מוכשרים בני משפחות נכבדים ירושלמים ללימודים בדמשק או בקהיר ראה זאבי (לעיל הערה 14), עמ' 101; Connections of the Palestinian; U. M. Kupferschmidt, 'Egypt and Other Parts of the Ottoman Empire', A. Cohen and G. Baer (eds.), 176-189.

52 ש"ז הבלקן, 'היציאה הרותחנית', לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים (לעיל הערה 4), עמ' 306. על ירידת חכמים למצרים בעתות מצוקה ראה למשל דרכי נעם, חו"מ, סי' ל, דף רלה ע"א; ר' משה חאניו, שפת אמת, אמשטרדם תס"ו, דף כב ע"א. על בריחת רבים מתושבי ירושלים למצרים בגלל בצורת ראה צו משנת 1125/1714: כהן וסוימן-פיקאלי (לעיל הערה 41), עמ' 73 תעודה 60.

53 על ר' אברהם הכהן ראה מ' בניהו, 'חידוש הפולמוס על פיטור תלמידי חכמים ממיסים בירושלים בשנת שנו' וסיבת עקירת דירתו של ר' מרדכי הלוי ויטאל מירושלים לדמשק, אסופות ח (תשנ"ד), עמ' רמב.

54 דברי יוסף, סי' קקכד, עמ' 414, 416.

עשרה אנו פוגשים בירושלים בר' ישראל בנימין, ראש רבני הקהילה בשליש השני של המאה (נפט' 1668),⁵⁵ בר' שמואל בן סיד, ומאוחר יותר בר' מרדכי הלוי שעלה בשנת חייו האחרונה (1685). בין היורדים היו ר' חנניה ברהון, מרדכי הלוי נזיר, שהיה לרבה של קהילת קהיר, ר' דוד קונפורטי, ר' ברוך בנימין, ר' זרחיה גוטה ור' יהודה חביליו, שהיה לרבה של אלכסנדריה. בראשית המאה השמונה עשרה ירד לקהיר ר' יוסף בן ר' משה הלוי נזיר (נכדו של ר' אברהם בן חנניה), ובה נפט'.⁵⁶

ד. סיכום

לערי הקודש היה מקום מיוחד במערכת הקשרים הבינ־קהילתיים באימפריה. אוכלוסייתן היהודית וחכמיהן זכו לסיוע כספי ופוליטי מתמשך באמצעות חכמים, פקידים ויהודי חצר, ובין ארץ ישראל לגולה נתקיימה זיקה רוחנית דרסטית.⁵⁷ מאמר זה, המסתמך על שאלות ותשובות של חכמי ארץ ישראל ומצרים, איגרות ותיאורי מסע עבריים ועל תעודות ערביות מארכיון בית הדין השרעי של ירושלים, עסק בקשרים בין שתיים מן הקהילות היהודיות החשובות במזרח במאה השבע עשרה – ירושלים וקהיר.

דפוס היחסים בין הקהילות הללו לא נשתנה הרבה מאז שלהי התקופה הממלוכית והוא משקף במידה רבה את הזיקות והיחסים בין קהילות יהודיות גדולות אחרות במדינה העותמאנית (כמו אסטנבול, שאלוניקי, איזמיר, חלב ודמשק) ובין ערי הקודש שבארץ ישראל. על אף היעדר זיקה מנהלית בין הערים התאפיינה מערכת הקשרים במידה של אינטנסיביות שמקורה בגורמים אחדים – הקרבה הגיאוגרפית וקשרי התעבורה התדירים והנוחים למדי; קיומם של קשרי מסחר הדוקים; ובעיקר, קשרי משפחה הדוקים בין יחידים בקהילות הנדונות. נסיבות גאוגרפיות וכלכליות נצטרפו לצרכים יום-יומיים – פרנסה, תמיכות כספיות קבועות, נישואים, קבורה וכיו"ב, ועמדו ביסוד הקשר האיתן בין קהילות ירושלים וקהיר.

לזיקה בין קהילות ירושלים וקהיר במאה השבע עשרה שלושה ביטויים עיקריים:

1. עלייה לשם התיישבות, עלייה לרגל (זיאה) והעלאת עצמות לקבורה. בתקופה זו גברה חשיבותה של ירושלים כמקום נאות לקבורה, ולא דווקא לחיי עשייה. דומה כי עלייה לרגל נעשתה שכוחה הרבה יותר מאשר עלייה לשם התיישבות, וכי העלייה לשם התיישבות הייתה מקובלת בעיקר על אנשים ונשים בערוב ימיהם.
2. סיוע חומרי לעניי ולחכמי ירושלים ובמידה פחותה גם סיוע פוליטי. ניכר בבירור כי הסיוע ניתן במענה לדרישות תוכפות והולכות מצד קהילת ירושלים שמאמצע שנות העשרים של המאה נזקקה לסיוע חיצוני ולאמתו של דבר הייתה תלויה בו להמשך קיומה מכאן ואילך. בתחום זה יש לציין את מקומם של החלפנים ועשירי היהודים שסייעו בממונם ובכוחם הפוליטי ואת החכמים שהיו פעילים בארגון הסיוע.

55 הבלין (לעיל הערה 52), עמ' 306. בנו ברוך חזר וירד למצרים.

56 לביוגרפיות קצרות של כמה מחכמי מצרים ראה ש"ו הבלין, 'רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 250-286. בהקשר זה מעניין חחה שנחתם בקהיר בשנת 1683 למינוי ר' מרדכי הלוי כרבה של קהילת חברון, ראה הנ"ל, 'תעודות וכ"י'ק; המשפיע, תולדות הגה"ח מוהרש"ו האולין, ירושלים תשמ"ב, עמ' קעא-קעב.

57 על מעמדה המיוחד של א"י בתודעה היהודית ראה בן-נאה (לעיל הערה 3), עמ' 74-100, ושם מראי מקום.

3. קשרים והשפעות רוחניות-דתיות, שנסתייעו בנדידתם התכופה של חכמים בין הארצות ובהיות מצרים תחנת מעבר חשובה לחכמים ולשד"רים בדרכם לאירופה וצפון אפריקה או בדרכם מהן לעלות לארץ ישראל.

המוסלמים, בני השכבות העממיות ובני המעמד השליט כאחד, היו ערים לקיומו של מערך קשרים הדוק בין יהודי ירושלים ליהודי מצרים. בעלי ההון שהלוו כספים לקהילה ידעו על ההעברות הכספיות הסדירות מארצות הגולה בכלל וממצרים ותורכיה בפרט והיו מוכנים להסתמך על כספים אלו, גם אם בואם נתאחר לעתים. אף נוהג העלייה לרגל היה מבחינות רבות התרחשות מבורכת, שכן זרם העולים היה מקור הכנסה לשליטי העיר ולסוחריה וגם בעבור בני השבטים ששכנו לאורך הדרך הראשית וסחטו ממטיילים ונוסעים כספים בתואנות מתואנות שונות.⁵⁸ אלו שלא נהגו מכך – מוסלמים בני השכבות העממיות וכנראה גם אנשי דת שלא קיבלו את משכורתם מן הממסד, נטו למחות נגד ריבוי הדי'מים, מקומיים וזרים, בעיר והאשימום (לעתים בצדק) בהתנהגות בלתי הולמת, בהפצת מחלות ובגרימת מחסור ועליית מחירים.

על אף יחס הבוז והריחוק שהפגינו מוסלמים כלפי די'מים, היה הציבור היהודי מעורה בסביבתו. תיאור וניתוח היחסים בין קהילות ירושלים וקהיר רומז להשפעות של החברה המוסלמית על הפרט והכלל היהודי בתקופה זו, למשל בשאלת חשיבותה של מצוות העלייה רגל ומעלת הסיוע ללומדים ולמקומות הקדושים. התופעות שנסקרו כאן גם פותחות פתח להשוואה בין זיקתן של הקהילות היהודיות בגולה ליישוב היהודי בירושלים לזיקתן של קהילות דתיות אחרות שהיה להן ייצוג בעיר הקדושה.

לסיום אזכיר את ראשיתה של התנועה השבתאית המדגימה היטב את הקשרים הקרובים והמורכבים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה השבע עשרה: כעולים וכעולי רגל רבים לפניו הגיע שבתי צבי בשנת 1662 מאיזמיר (שם הכיר את השד"ר והמקובל הארץ ישראלי ר' דוד חביליו ולמד עמו) למצרים, וממנה עלה לאחר זמן בדרך היבשה לארץ ישראל. לאחר שעשה כשנתיים בירושלים, נשלח למצרים לאסוף כספים לסיוע קהילת ירושלים. בקהיר נשא את שרה, פליטה אשכנזייה, אחת מני רבים שהתגלגלו ממזרח אירופה ללוונט בעקבות מאורעות ת"ח ות"ט (1648-1649). כעבור זמן מה עלה אל עזה, שבגבול ארץ ישראל, כדי להיוועץ בנביא נתן העזתי, והוא שגילה לו את משיחיותו. ממקום זה נפצו באמצעות עוברי אורח, סוחרים ושליחים, השמועות הראשונות בדבר משיחיותו, בעל פה ובכתב, תיקוני תשובה שחיבר נתן ועוד. התפשטותה המהירה של האמונה בשבתי צבי, שהצלחתה מיוחסת בין השאר גם להיותה של ארץ ישראל זירת ההתגלות ומקור השמועות, ממחישה את הזיקה לארץ הקודש ומבטאת את עצמת הקשרים בין הקהילות היהודיות באימפריה ובעולם כולו בראשית העת החדשה.⁵⁹

58 א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 115-122; כהן וסימון-פיקאלי (לעיל הערה 41), עמ' 129-130.

59 על התפשטותה המהירה של האמונה השבתאית ראה ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל אביב תשי"ו. על השלב הראשון בהתפשטותה ראה שם, עמ' 143-217. עוד בנושא זה ראה J. Barnai, 'The Spread of the Sabbatean Movement in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', S. Menasche (ed.), *Communication in the Jewish Diaspora*, Leiden 1996, pp. 313-338.